

Wat mag het lichaam voor geld?

*Feminisme, sekswerk en de opheffing van
het bordeelverbod in historisch perspectief*

In december 1971 toen 'de tweede golf' amper een paar jaar eerder was losgebarsten, organiseerden feministen in New York een bijeenkomst over prostitutie. De eerste ochtend verliep relatief rustig, maar al spoedig kwam het tot heftige confrontaties tussen 'vrouwen van de beweging' enerzijds en een aantal aanwezige prostituees anderzijds. Kate Millet, een van de intellectuele voorvrouwen van de nieuwe feministische beweging, legde de controverse vast in de inleiding op haar boek *Feiten over Prostitutie* dat in 1975 in de Nederlandse vertaling uitkwam. Millet signaleerde dat het hier niet alleen ging om een (deels vermeend) verschil van inzicht over de toekomst van prostitutie in de Verenigde Staten, maar ook om dieperliggende gevoelens die te maken hadden met beeldvorming over 'nette' en 'slechte' vrouwen.

Achteraf bezien was Millets beschrijving een voorbode van de ongemakkelijke relatie tussen feminisme en prostitutie die in de loop van de jaren zeventig en tachtig steeds duidelijker gestalte kreeg. Al snel tekenden zich binnen het feministisch debat over prostitutie twee posities af die bekend werden als 'seksueel geweld' versus 'arbeid'. Het eerste standpunt werd vooral verwoord in de bestseller *Female Sexual Slavery* van de Amerikaanse onderzoekster Kathleen Barry waarin gruwelijke voorbeelden van gedwongen prostitutie opgenomen waren (Barry, 1979). Het boek bevatte scherpe en interessante analyses over seksualiteit en geweld maar zette tevens de

toon voor een discussie waarin prostitutie als zodanig onder de noemer 'geweld' gerangschikt werd. Ook in Nederland waar seksueel geweld op dat moment op veel fronten werd gethematiseerd, werd het werk van Barry positief ontvangen (Vega, 1982).

Naast en deels tegelijkertijd met deze opvattingen ontwikkelde zich een nieuwe visie op prostitutie, die voornamelijk geworteld was in nationale en internationale initiatieven rondom 'rechten voor prostituees'. In deze benadering distantieerde men zich van de eenzijdige thematisering van prostitutie als geweld tegen vrouwen en er werd onder meer gepleit voor een erkenning van prostitutie als arbeid of beroep. Deze tweede benadering werd dominant in Nederland. De vraag die in dit artikel centraal staat, luidt: hoe kwam in Nederland tussen 1980 en 2000 een definitie van prostitutie als 'arbeid' tot stand en wat betekende dit voor de rechten van prostituees?

Deze vraag is om verschillende redenen interessant. In de eerste plaats is er in het buitenland zowel een trend om prostitutie als arbeid te zien als een trend naar een opvatting van prostitutie als geweld. In Zweden is onder feministische druk een wet aangenomen die het bezoek aan een prostituee verbiedt – de criminalisering van de hoerenloper (Swanström, 2004). In Nederland is juist met steun van de vrouwenbeweging de prostitutiebranche gelegaliseerd. Dat maakt Nederland een interessante casus voor een onderzoek naar de prostitutie-

politiek van de afgelopen decennia en de wijze waarop feministen daaraan bijgedragen hebben. In de tweede plaats is er niet veel onderzoek naar de 'beweging' voor rechten van prostituees en nog minder naar de manier waarop die rechten concreet gestalte moeten krijgen als prostitutie opgevat wordt als 'werk'. Niet alleen de totstandkoming van de 'arbeidsdefinitie' als zodanig is dus interessant maar ook de vraag of dat nu daadwerkelijk meer rechten voor de prostituee heeft opgeleverd.

In het debat over prostitutie – nog steeds een controversieel onderwerp onder feministen – worden talloze theoretische, morele, ideologische en praktische vragen opgeworpen. Het lichaam van de prostituee is een strijdperk geworden voor de betekenisgeving van autonomie, gender en seksualiteit. Is een prostituee slachtoffer of sterke vrouw? Object of subject? Is seksuele arbeid schadelijker dan zware lichamelijke arbeid? En in het algemeen, zoals de juriste Tigchelaar zich afvraagt: 'Wat mag men met het lichaam voor geld?' (Tigchelaar, 2001).

In dit artikel willen wij geen polemieken aangaan met het 'gewelddiscours', noch ons bij voorbaat vereenzelvigen met alternatieve opvattingen over prostitutie. Het is daarentegen belangrijk om te zien hoe de betekenisgeving van 'prostitutie' en 'prostituee' in de geschiedenis verschuift. De politicologe Judith Vega merkte al lang geleden op dat de vraag 'wat maakt een vrouw tot prostituee?' geherformuleerd zou moeten worden tot 'welke sociale voorwaarden konstitueren op moment X een vrouw tot prostituee?' (Vega, 1982, p. 387). Met andere woorden: er is niet zoiets als een inherente identiteit 'prostituee'. Integendeel, de identiteit van prostituees wordt onder verschillende omstandigheden steeds opnieuw vastgesteld, afhankelijk van de betekenis die aan het prostitutiecontract als zodanig toegekend wordt. De geschiedenis laat zien dat prostitutie een belangrijk doelwit is van overheden. Periodes van criminaliseren, legaliseren, reguleren en gedogen wisselen

elkaar met een zekere regelmaat af, waarbij de prostituee als object van overheidsinterventies steeds een andere identiteit krijgt toegeschreven. Zo is ze een uit te roeien 'kwaad', maar ook 'slachtoffer' (De Vries, 1997). Die identiteit bepaalt ook welke rechten al dan niet toegekend kunnen worden.

De verschuiving in de betekenis van 'prostitutie' en 'prostituee' in de recente geschiedenis in Nederland is verbonden met de politieke ontwikkelingen rond de opheffing van het bordeelverbod in het jaar 2000. De opheffing van het oude strafwetsartikel 250*bis* Wetboek van Strafrecht (Sr.) vormt als het ware het toneel waarop nieuwe vertogen rond de prostituee ontstaan en nieuwe reguleringen van seksualiteit gestalte krijgen. Op dit toneel speelt de vrouwenbeweging een belangrijke rol, zoals dat overigens ook het geval was bij de invoering van het bordeelverbod in 1911.

Vergeleken met de grote hoeveelheid internationale literatuur over vrouwenhandel en andere vormen van gedwongen prostitutie is er veel minder wetenschappelijke aandacht voor de juridische, politieke en bedrijfsmatige aspecten van 'reguliere' prostitutie, al dan niet in relatie tot de opheffing van het bordeelverbod. De belangrijkste bijdrage tot nu toe aan de geschiedenis van de prostitutiepolitiek van de vrouwenbeweging in Nederland en de definiëring van prostitutie als 'arbeid' vormt het werk van de politicoloog Joyce Outshoorn over de politieke debatten rondom de opheffing van het bordeelverbod. Daarin laat zij zien hoe een 'sekswerkframe' dominant wordt, mede onder invloed van een lobby vanuit de vrouwenbeweging (Outshoorn, 2001, 2004a, 2004b). Outshoorn gaat echter minder in op de zelforganisatie van prostituees en op bijdragen van feministen op gemeentelijk niveau. Onderzoek dat zich specifiek richt op de (zelf)organisatie van prostituees heeft voor de Nederlandse situatie beperkingen of is alweer door de recente geschiedenis achterhaald (Mathieu, 2001; Weitzer, 1991; Van der Poel, 1994). Ons onderzoek gebruikt daarentegen zowel oude als nieuwe bronnen en gaat

meer expliciet in op de rol van organisaties in de totstandkoming van (nieuwe) feministische definities van prostitutie, vooral hoe 'prostituee' een 'gemobiliseerde identiteit' werd. Ook wordt nagegaan wat de arbeidsdefinitie opleverde, hoe een ogenschijnlijk zo eenvoudig concept als 'rechten voor sekswerkers' in de praktijk invulling moest krijgen.

Om de centrale vraag – hoe kwam in Nederland een definitie van prostitutie als 'arbeid' tot stand en wat betekende dat voor de rechten van prostituees – te beantwoorden zijn veelsoortige bronnen bestudeerd. Kamerstukken, beleidsdocumenten op nationaal en gemeentelijk niveau, uitgaven van belangenorganisaties van prostituees, enige literatuur over de opheffing van het bordeelverbod en rechterlijke uitspraken aangaande de status van prostitutie als 'werk'. Daarnaast waren enkele sleutelfiguren uit de strijd om erkenning van prostitutie als beroep bereid om informatie te verschaffen en onduidelikheden in de bronnen te verhelderen.¹

Het betoog is opgebouwd rondom enkele belangrijke momenten in de geschiedenis die kenmerkend waren voor de beeldvorming over prostitutie. In het eerste deel wordt beschreven hoe een draagvlak gecreëerd werd voor de afschaffing van het bordeelverbod. Diverse actoren in dit proces, waaronder feministen, zijn van mening dat er sprake is van prostitutie als 'gewoon werk'. In het volgende deel wordt beschreven hoe de prostituee een eigen gezicht krijgt door het ontstaan van de belangenorganisatie van prostituees die streeft naar erkenning van 'beroep' en hoe dat past binnen een feministisch discours over seksuele zelfbeschikking. Daarna volgt een bespreking van de voor dit onderwerp relevante aspecten van de langdurige politieke debatten rondom de opheffing van het bordeelverbod en de betekenis van 'vrijwilligheid' als acceptabel beroepskenmerk. In het laatste deel gaan wij na wat die definitie van prostitutie als 'arbeid' tot nu toe concreet opgeleverd heeft voor de nieuwe sekswerker.

'Gewoon betaald werk' – van slachtoffer naar medeburger

In de zedelijkheidswetgeving van 1911, een overwinning van de confessionelen in de Nederlandse politiek, werd het houden van een bordeel strafbaar gesteld (artikel 250*bis* Sr.) en vrouwenhandel (artikel 250*ter* Sr.) verboden. Het ging hier niet om het strafbaar stellen van prostitutie als zodanig maar om het 'gelegenheid geven tot ontucht'. Prostitutie was al legaal sinds 1811 en zou dat ook blijven. Er bestond in 1911 al een lange traditie van feministische prostitutiepolitiek die terugging tot ongeveer 1870. Daarin werd prostitutie opgevat als een vorm van 'slavernij' die, zoals de zwarte slavernij, afgeschaft moest worden. Vandaar de term 'abolitionisme'; de heropleving van het feministisch debat over prostitutie als 'geweld' in de tweede feministische golf valt in deze traditie te plaatsen. Naast zedelijkheidsmotieven was de invoering van het bordeelverbod dan ook bedoeld als bescherming van prostituees tegen uitbuiting (De Vries, 1997).

Het bordeelverbod van 1911 veranderde echter weinig aan het feitelijke bestaan van bordelen. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw werd er op grote schaal 'gedoogd'. Er zijn drie belangrijke omstandigheden die in deze situatie verandering brengen en die leiden tot een nieuwe betekenis van 'prostitutie' en 'prostituee'. In de eerste plaats is er de dynamiek van de seksuele revolutie en de opkomst van een anti-zedelijkheidsvertoog. Eind jaren zeventig wordt dat wat betreft de prostitutie belichaamd in de medewerkers Jan Visser en Hans Scholtes van de Mr. A. de Graaf Stichting. De stichting heeft een bijzondere geschiedenis omdat zij werd opgericht als een soort hulpverleningskoepel om het oude abolitionistisch project van 'resocialisatie' van prostituees nieuw leven in te

blazen. Andrew de Graaf, de naamgever van de stichting, was een vooraanstaande prostitutiebestrijder in de vroege twintigste eeuw die zich onder meer sterk maakte voor de strafbaarstelling van vrouwenhandel. Visser en Scholtes zien echter niets in het abolitionisme en het 'redden' van prostituees. Ze verzetten zich tegen pogingen vanuit de landelijke overheid om het bordeelverbod te handhaven terwijl de oude zedelijkheidswetgeving juist ter discussie staat.² Vanuit een 'soort liberaal pragmatisme' bepleiten zij de acceptatie van prostitutie als beroep (interview Visser). Om de belangen van prostituees te beschermen moet het werk met dezelfde rechtswaarborgen worden omkleed als ander werk (Van der Poel, 1994).

Deze tamelijk radicale ideeën om prostitutie uit het oude abolitionistische raamwerk los te weken en artikel 250bis Sr. op te heffen, bleken een breder draagvlak te hebben. Ze kwamen namelijk tot stand in een politiek krachtenveld rond prostitutie waarin de lokale overheden een belangrijke rol speelden. Dit is een tweede reden voor een verschuiving in het denken over prostituees. Het probleem met prostitutie – vanuit de overheid gezien – was op dat moment al zo oud als het spreekwoordelijke oudste beroep zelf, namelijk hinder en overlast. Vooral de stad Rotterdam kampte in 1975 met het probleem dat zij de prostitutie in een Eroscentrum wilde concentreren om overlast tegen te gaan, maar dat juridisch niet kon doen vanwege het bordeelverbod (Van Mens, 1992). Daarnaast was er nog een groot aantal andere problemen rond criminaliteit, verslaving, tippelzones, dwang en geweld, die om een oplossing vroegen. (Visser & Belderbos, 1987; Acker, 1984).

Een derde pijler van het draagvlak voor de opheffing van artikel 250bis Sr. vormt de vrouwenbeweging. Specifieker omschreven, bepaalde organisaties en individuen in de vrouwenbeweging in samenspraak met 'femocraten', feministische functionarissen binnen politiek en bestuur. Een belangrijk moment was in dit verband de Kijkduinconferentie in 1982 waar het fundament werd gelegd voor

een overheidsbeleid ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes. In de werkgroepen kwam ook prostitutie aan de orde, ingeleid door de eerder genoemde politicologe Vega. In de discussie vinden de meeste participanten dat prostitutie 'gewoon betaald werk' is en dat een 'onafhankelijke beroepsuitoefening' gestimuleerd zou moeten worden, naast aanpak van vrouwenhandel en andere vormen van dwang (Acker & Rawie, 1982, p.131-133). Dat het maatschappelijk is geaccepteerd dat mannen naar de hoeren gaan maar niet dat vrouwen prostituee zijn, is uitdrukking van machtsverhoudingen en 'heteroseksisme' (Acker & Rawie, 1982, p.127).

De opvatting dat artikel 250bis Sr. een staan-de-weg was, vond binnen de wereld van de Amsterdamse politiek grote weerklank. Dat bleek in 1984 toen er een studieconferentie gehouden werd naar aanleiding van een door de PSP aan de Amsterdamse gemeenteraad aangeboden nota *Prostituees uit de verdrukking* (Van Schijndel, 1983). De PSP was van mening dat prostitutie te zeer beschouwd werd als probleem van openbare orde en dat toezicht en controle op de seksindustrie, samen moest gaan met verbetering van de arbeidsomstandigheden van prostituees. Op de studieconferentie, een initiatief van het Raadsvrouwenoverleg uit de Amsterdamse gemeenteraad, waar ook feministen uit de 'autonome' beweging aanwezig waren, bleek grote eensgezindheid te bestaan over de noodzaak het bordeelverbod op te heffen (Acker, 1984).

De aanwezige femocraten gingen uit van een pragmatische aanpak en poogden het idee van vrouwenrechten in te bouwen in de discussies over prostitutie en gemeentelijke verantwoordelijkheden ten aanzien van bijvoorbeeld ruimtelijke ordening en openbare orde. Zo vond een van de inleiders, de commissaris voor de zedenpolitie van Den Haag, Anneke Visser: 'Vrouwen moeten zich [...] niet laten verleiden om mee te doen in de verdeling tussen "goede" en "slechte" vrouwen. Dat leidt slechts tot een verdeel- en heerspolitiek. Prostitutiebeleid hoort dan ook

thuis bij emancipatiezaken. Men moet solidair zijn en samenwerken aan een acceptabeler positie van alle vrouwen'. Ter vervanging van artikel 250bis Sr. pleit zij voor een gemeentelijk vergunningstelsel waarin voorwaarden komen voor de vestiging van prostitutiebedrijfjes; over de inhoud van een rechtspositieregeling zouden prostituees 'zelf mee moeten praten' (Acker, 1984, p.19).

In grote lijnen werd dit standpunt ook gedeeld door CDA-vrouwen die alleen prostitutie onder dwang strafbaar willen stellen. De Mr. A. de Graaf Stichting bracht bij monde van Jan Visser naar voren dat artikel 250bis Sr. juist in de hand werkt dat prostituees economisch of moreel uitgebuit worden omdat rechtsbescherming en overheidscontrole onmogelijk gemaakt wordt. Een proces van decriminaliseren moet vooraf gaan aan 'juridische en economische en sociale integratie'. Ook moet de maatschappij anders tegen prostitutie gaan aankijken (Acker, 1984, p.16). Het is opvallend dat de betrokken beroepsbeoefenaren ook zelf op deze – vanwege 'het taboe' besloten – conferentie 'meepraten'. Althans, een van hen, ex-prostituee 'Violet' die zich al eerder in de media expliciet als prostituee gepresenteerd had en tevergeefs gepoogd had andere vakgenoten te organiseren. Zij typeert prostituees als 'werkende vrouwen in een moeilijk beroep die alle respect verdienen' (Acker, 1984, p.19). Burgemeester Ed van Thijn verwoordde een algemeen gevoel: 'Prostitutie moet gedestigmatiseerd worden' (Acker, 1984, p.6).

Met de uitkomsten van de discussies van de twee studieconferenties – in Kijkduin en in de gemeente Amsterdam – kon een begin gemaakt worden met de ontwikkeling van beleid. Opheffing van het bordeelverbod zou de weg vrij maken voor gemeentelijke regelgeving en tevens voorwaarde zijn voor positieverbetering van prostituees. Het idee van 'rechten van prostituees' was op die manier binnengedrongen in het beleidsdiscours over feminisme en seksueel geweld enerzijds en in de wereld van gemeentelijke regelgeving anderzijds. Het is opmerkelijk

dat zonder veel omhaal afscheid genomen werd van een beeld van de prostituee als (altijd) slachtoffer en de contouren van een nieuwe identiteit getekend werden. Die nieuwe identiteit is er een van de prostituee als bewust handelende rechtspersoon met een eigen wil, een medeburger met een nog niet geheel geaccepteerd beroep die 'mag meepraten' over haar eigen rechtspositie. De oprichting van stichting De Rode Draad markeerde een nieuwe fase in het denken daarover.

De mensenrechten van 'hoeren'

In januari 1985 wordt De Rode Draad opgericht met als doel 'het bevorderen van het streven naar erkenning van het beroep prostituee en het behartigen van belangen van prostituees en ex-prostituees' (Verbeek, 1996, p.14). Deze in notariële taal gevatte doelstelling stond in opmerkelijk contrast tot de media-aandacht rond het Eerste Internationale Hoerencongres in Utrecht en Amsterdam – mede georganiseerd door De Rode Draad – in hetzelfde jaar. Op het congres kwamen prostituees uit de hele wereld voor het eerst bij elkaar om ervaringen uit te wisselen. Op de tweede dag werd een handvest opgesteld het *World Charter for Prostitutes' Rights* (Verbeek, 1987; Pheterson, 1989). Het mag een historisch moment genoemd worden dat prostituees uit de anonimiteit traden en daarmee een 'gezicht' en een 'stem' kregen, iets waar het grotendeels aan ontbroken had in de feministische prostitutiepolitiek van rond 1900. Er lijkt voor het eerst ruimte te komen voor een authentiek 'ik' als prostituee. Een nieuwe politieke identiteit wordt geboren: 'hoer'. 'Violet', die zich inmiddels bij De Rode Draad had aangesloten, liet daags na het eerste hoerencongres via de media weten: 'Ik wil niet alleen van het stigma 'hoer' af, maar ik wil er ook een geuzennaam van maken' (*Utrechts Nieuwsblad*, 1985).

De oprichting van De Rode Draad paste in een internationale ontwikkeling die begon toen in de jaren zeventig in verschillende landen groepen voor '*prostitute rights*' ontstonden. Van een grote sociale beweging was geen sprake

maar daar stond tegenover dat men wel spraakmakend was. Zo waren er de Franse prostituees in Lyon die in 1975 een kerk bezetten uit protest tegen gewelddadige politiepraktijken en verandering van een bestaande prostitutiewetgeving (Verbeek, 1996; Mathieu, 2001).

In de Verenigde Staten werd in 1973 COYOTE³ opgericht door (ex-)prostituee Margo St. James (Weitzer 1991; Van der Poel 1994). In Nederland gaf de Mr. de Graaf Stichting de aanzet tot een dergelijke organisatie. De kern van De Rode Draad ontstond vanuit een groep prostituees die door Jan Visser halverwege 1983 bijeen waren gebracht om elkaar te steunen. Feministen speelden in dit proces een belangrijke rol. Zo werd de groep enige tijd begeleid door Martine Groen, medeoprichtster van vrouwenhulpverleningscentrum De Maan in Amsterdam.

Naast De Rode Draad werd De Roze Draad, een groep van feministische niet-prostituees opgericht als ondersteuning voor De Rode Draad en brug naar de vrouwenbeweging (Sax, 1987b; Verbeek, 1996). De Roze Draad-groepen ontstonden in Amsterdam, Nijmegen, Eindhoven en Utrecht. Initiatiefnemers waren onder meer de Amsterdamse feministe Marjan Sax, die al een lange staat van dienst had in de vrouwenbeweging, en de in Nederland woonachtige Amerikaanse psychologe Gail Pheterson.⁴ Ook andere vrouwen, waaronder de sociaal-wetenschappelijk onderzoekster Ine Vanwesenbeeck en de filosofe Sietske Altink, waren nauw betrokken.

In de ideeënontwikkeling over prostitutie speelde Gail Pheterson een cruciale rol. Pheterson was onder meer verbonden geweest aan de universiteiten van Utrecht en Amsterdam en initiatiefneemster van een 'bondgenootschap'-project. Deelnemers aan de semi-professionele bondgenotengroepen analyseerden hoe de solidariteit tussen vrouwen aan verschillende kanten van maatschappelijke scheidslijnen vorm kon krijgen. Zo ontstonden vanaf 1979 gemengde groepen witte en zwarte vrouwen, lesbische en hetero vrouwen, joodse en niet-joodse vrou-

wen (Pheterson, 1996; Verbeek, 1996). In dit paradigma paste ook een bondgenootschap tussen 'hoeren en niet-hoeren' en de logica van De Roze/Rode Draad. Overigens bleek in de loop der tijd dat het 'wij vrouwen', 'wij feministen' en 'wij hoeren' niet moeiteloos samengingen. Hansje Verbeek, de enige niet-prostituee in De Rode Draad, schreef later een boeiend verslag over haar 'zaakwaarnemerschap' en de problemen die het onderscheid tussen De Roze en De Rode Draad met zich meebracht (Verbeek, 1996).

Pheterson was samen met de eerdergenoemde Margo St. James de drijvende kracht achter het First Whores' Congress in Amsterdam in 1985 en het spraakmakende Second World Whores' Congress in het Europese parlement in Brussel in 1986. Dat het feministisch gedachtegoed op de congressen en het handvest een groot stempel drukte, blijkt al uit de titel van het boek dat Pheterson er aan wijdde: *A Vindication of the Rights of Whores*, die uiteraard verwees naar Mary Wollstonecraft's, *A Vindication of the Rights of Woman* (1792) (Pheterson, 1989).

De rechten van prostituees zoals geformuleerd in de *Vindication* zijn enerzijds te kenschetsen als een roep om 'gelijke rechten' voor een tot dan toe vergeten categorie burgers die erkenning van een beroepsmatige activiteit nastreven. Op dat terrein zijn er een groot aantal eisen zoals decriminalisering op alle mogelijke terreinen en eisen ten aanzien van verbetering van werkomstandigheden. Anderzijds ligt er ook een belangrijk accent op 'mensenrechten', die zowel in feministische zin geconceptualiseerd worden als in het perspectief van prostituees als 'seksuele minderheid'. De 'gegenderde' mensenrechten vinden we bijvoorbeeld terug in de eis: 'Guarantee prostitutes all human rights and civil liberties, including the freedom of speech, travel, immigration, work, marriage and motherhood and the right to unemployment insurance, health insurance and housing' (Pheterson, 1989, p.40). Het recht op bescherming binnen het werk omvat ook bescherming tegen seksueel geweld. Mensenrechten omvatten echter meer dan vrouwenrechten. Er werd ook gepleit voor recht op

asiel op grond van de schending van mensenrechten op basis van een 'crime of status' hetzij prostitutie hetzij homoseksualiteit. De toevoeging van homoseksualiteit is opmerkelijk en kan gezien worden als een van de kernpunten in het denken over prostitutie en prostituees, namelijk dat het hier gaat om seksuele zelfbeschikking zoals dat ook geldt in de strijd voor erkenning en destigmatisering van lesbische en andere vormen van seksualiteit. Recht op seksuele zelfbeschikking wordt bepleit in een speciaal *Statement on Prostitution and Feminism*. Seksuele zelfbeschikking voor onder andere 'lesbian sex, the right to have sex across lines of color or class, the right to engage in sado-masochistic sex and the right to offer sex for money' (Pheterson, 1989, p.194). Pheterson streefde dan ook niet alleen naar een bondgenootschap tussen hoeren en niet-hoeren maar ook expliciet naar een bondgenootschap tussen *Whores, Wives and Dykes* (Pheterson, 1996, p.132).

Ook de ideeën van Sax gaan in de richting van een opvatting van prostituees als seksuele minderheid die hun recht op zelfbeschikking moeten opeisen. Op een prostitutiecongres in San Francisco kwam zij in contact met prostituees en beschreef dit jaren later in een artikel waarin de scheiding tussen 'nette' en 'slechte' vrouwen bekritiseerd werd. 'Bij abortus gaat het om het recht van vrouwen om uit te maken wat er met hun lichaam gebeurt; de lesbische beweging verdedigt het recht van vrouwen op een andere – afwijkende – seksualiteit. Bij prostitutie gaat het om een vergelijkbaar punt: het recht van vrouwen zelf te beslissen wat ze met hun lichaam doen en dus ook de mogelijkheid om seks te verkopen zonder daar maatschappelijk voor gestraft te worden als "slechte" vrouwen' (Sax, 1987, p.86).

Het feministisch bondgenootschap van alle vrouwen, maar nadrukkelijk ook van prostituees en lesbische vrouwen klonk ook door op andere fronten. Het 'bondgenootschap' zorgde voor een vorm en inhoud van een identiteitenpolitiek. Ervaringen en levensomstandigheden van prostituees werden door henzelf, maar met steun

van de feministische bondgenoten gearticuleerd in boeken en in de vaktijdschriften *Blacklight* en *Vluggertjes* (Groen, 1987; Groen, Altink & Vanwesenbeeck, 1991). In het gebruik van de term 'hoer' resoneerde een heel actierepertoire mee dat was al beproefd in de vrouwen- en homobeweging. Geuzennamen waren er al te over: xantippe, heksen, furies, kenaus, potten, flikkers. Zo werd ook 'hoer' – liefst 'trotse hoer' – een begrip in de strijd tegen het stigma en een uitnodiging tot een 'coming out'. Sommige (ex)-prostituees traden inderdaad in de openbaarheid zoals Terry van der Zijden, beleidscoördinator van De Rode Draad in de beginperiode en Margot Alvarez die eveneens lange tijd het gezicht van de organisatie bepaalde (Pheterson, 1989, p.xvi Chapkis, 1997, p.200 e.v.). Vanzelfsprekend was die openbaarheid echter niet. In vrijwel alle publicaties over dit onderwerp wordt gewezen op de macht van het stigma en de aanzienlijke problemen die het dubbellevens van prostituees met zich meebrengt (bijvoorbeeld Van der Zijden, 1987). Nog steeds staan veel vrouwen slechts met hun 'werknamen' ingeschreven in het adressenbestand van De Rode Draad (Altink, 2000, p.23).

Prostitutie als 'sekswerk' en de rechten van prostituees zoals in *A Vindication of the Right of Whores* geformuleerd, zijn dus kortom geen abstracte 'mensenrechten' maar mensenrechten van vrouwen en seksuele minderheden. Veel van deze rechten kunnen opgevat worden als morele en sociale rechten, in die zin dat het gaat om 'erkenning' van een bepaalde positie, het 'recht hebben op' een gelijke behandeling, respect, bescherming, beleving van seksualiteit enzovoorts. Het is een pleidooi voor wat tegenwoordig *sexual citizenship* zou heten. De strijd voor destigmatisering, de 'coming out' en het anderszins uitdragen van het gedachtegoed vallen hieronder te rangschikken. In het verlengde daarvan lagen ook nauwer omschreven juridische rechten zoals decriminalisering en arbeidsrechtelijke kwesties.

Vanuit de Mr. de Graaf Stichting en De Rode Draad werden die laatste al spoedig meer gecon-

cretiseerd. Zo gingen de gedachten bijvoorbeeld uit naar een arbeidsvoorwaardenbeleid waarbij onder meer het recht zou moeten bestaan om klanten te weigeren en waarin aandacht zou moeten zijn voor een pensioenregeling (Heerma van Voss, 1987). De visie op prostitutie als 'arbeid' maakte immers duidelijk hoezeer de arbeidsomstandigheden van zelfs 'vrijwillige' prostituees nog negentiende-eeuws waren. Twaalf-urige werkdagen, zes dagen per week, lage verdiensten, seksuele intimidatie, erbarmelijke huisvesting van buitenlandse vrouwen, geen regeling bij zaken als ziekte en zwangerschap, vrije dagen, boeteregelingen voor kleine 'overtredingen', problemen rond condoomgebruik, om maar iets te noemen. (De Rode Draad, 2001; Altink, 1987, 2000, 2004).

Met de oprichting van de Rode Draad en de eerste hoerencongressen waren prostituees en prostitutie-als-arbeid dus ingevoegd in een feministisch vertoog waarin het recht op seksuele zelfbeschikking centraal stond. Nu hadden ook de dragers van die rechten een 'eigen gezicht' en een 'eigen stem' gekregen, een positieverschuiving van object naar subject. Ongeveer tegelijkertijd met de oprichting van de Rode Draad werd het zelfbeschikkingsrecht ook onderwerp van bespiegelingen in de landelijke politiek.

Een 'bijzonder beroep' – het politieke debat rond de opheffing van het bordeelverbod

In het jaar dat De Rode Draad werd opgericht, kwam de toenmalige minister van Justitie Frits Korthals Altes met een wetsvoorstel om het bordeelverbod op te heffen. Aanleiding was een verzoek van het CDA dat in het kader van de herziening van de strafwet aangedrongen had om 250bis Sr. op te heffen met als belangrijk argument dat de gemeenten dan de prostitutie beter konden reguleren (Outshoorn, 2004a). Opheffing werd ook bepleit vanuit het emancipatiebeleid. In 1984 had de staatssecretaris voor Emancipatiezaken Annelien Kappeyne van de Coppello de *Nota ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes* ingediend

waarin eveneens, geheel in lijn met de eerder genoemde Kijkduinconferentie, op legalisering werd aangedrongen. Uitgangspunt was het (seksuele) zelfbeschikkingsrecht. Dat betekende voor prostituees dat zij de vrijheid moesten hebben om te kiezen voor prostitutie als 'beroep'.⁵ Seksuele zelfbeschikking, een centraal begrip in de feministische seksualiteitspolitiek, was hiermee op de landelijke politieke agenda beland en keerde in verschillende gedaanten in het langdurige debat over prostitutie terug.

In de nota werd het bordeelverbod gezien als een obstakel voor een goede rechtspositie voor prostituees. De Tweede Kamer sprak zich vervolgens zonder omhaal uit vóór afschaffing van het bordeelverbod; de gemeenten moesten een kans krijgen om een eigen beleid te voeren (*Staatscourant*, 1985; *NRC Handelsblad*, 1984). De stelling dat vrouwen gerechtigd waren om prostitutie als 'beroep' te kiezen, werd al snel daarna ondersteund door een aangepast wetsontwerp van Korthals Altes aangaande de opheffing van 250bis Sr. waarin een expliciet onderscheid werd gemaakt tussen 'vrijwillige' en 'gedwongen' prostitutie. De minister tekende daarbij aan dat prostitutie geen 'normaal' werk was in de zin dat de prostituee niet gehouden kon worden aan het verlenen van diensten. Ze kan 'nee' zeggen op grond van haar constitutionele recht op lichamelijke integriteit (Outshoorn, 2004a, p.188). Deze visie ging samen met de introductie van het begrip 'mondig prostituee', in feite de drager van het idee van 'vrijwilligheid'. Het onderscheid tussen 'vrijwilligheid' en 'dwang' was, naast het zelfbeschikkingsrecht, een tweede thema dat een belangrijke rol speelde in de debatten over prostitutie.

Toen het debat over het voorstel van Korthals Altes in de Eerste Kamer uitgesteld werd, wist zijn opvolger Ernst Hirsch Ballin de afschaffing van het bordeelverbod in 1989 weer op de agenda van de Tweede Kamer te zetten. Hij besloot om het eerder gemaakte onderscheid tussen vrijwillige (wilsvrijheid) en onvrijwillige (dwang) vormen van prostitutie te laten varen. In

plaats van vrijwillige prostitutie te onderscheiden van dwang kwam hij uit het niets met het plan om dit te vervangen door het onderscheid: vrouwen uit EU-landen en niet-EU-landen. Deze laatste groep werd hierdoor per definitie als slachtoffer van vrouwenhandel aangemerkt. Ook het idee van 'sekswerk' werd weggerukt uit de twee wetsvoorstellen (artikel 250*bis* en 250*ter* Sr.) en maakte, zoals de juristen Haveman en Wijers naar voren brachten, plaats voor een verkapt vluchtelingenbeleid (Haveman, 1993; Haveman & Wijers, 1993).⁶ Er ontstond zo een tweedeling tussen 'slachtoffers' (lees: niet-EU-vrouwen) enerzijds en 'niet-slachtoffers' (lees: EU vrouwen) anderzijds.

In deze periode bekoelde binnen De Rode Draad de animo voor wetswijziging. De organisatie maakte haar ongenoegen kenbaar door tot tweemaal toe een brief naar de Eerste Kamer te sturen om haar bezwaren tegen de nieuwe wetten te uiten.⁷ Men was van mening dat de overheid aanzette tot feodale arbeidsverhoudingen, waarbij de werkgever een vergunning had, maar de werknemers geen bescherming hadden tegen uitbuiting. De toenmalige woordvoester van De Rode Draad Margot Alvarez, verwoordde de problemen in minder parlementaire termen. Ze verklaarde begin jaren negentig tegenover *Trouw*: 'De werkgever wordt een gelegaliseerde brave burger, maar de werknemer, de prostituee die het geld op haar rug voor hem bij elkaar verdient, blijft zonder enige wettelijke voorziening gestigmatiseerd rondlopen' (Marché, 1991). Het voorstel van Hirsch Ballin stuitte ook op politieke weerstand vanuit andere actoren binnen de vrouwenbeweging zoals het Clara Wichmann Instituut voor vrouw en recht en de Stichting tegen Vrouwenhandel (Outshoorn, 2004a, p. 201). Uiteindelijk bezweek de minister onder de politieke druk en trok het wetsvoorstel in (*Staatscourant*, 1993).

Het was minister van Justitie Winnie Sorgdrager die er expliciet op wees dat het bij prostitutie om een 'bijzonder beroep' ging in verband met de lichamelijke integriteit, geregeld in artikel 11 Grondwet. Zij benadrukte

dat het vrijwillige aspect voorwaarde is voor prostitutie.⁸ In het uiteindelijke wetsvoorstel tot opheffing, ingevoerd in het jaar 2000, waarin een nieuw artikel 250a Sr. de oude artikelen verving, draaide het in de kern weer om de scheiding tussen gedwongen en vrijwillige prostitutie.⁹ Prostitutie werd opgevat als het 'zich ter beschikking stellen tot het verrichten van seksuele handelingen met een derde tegen betaling' en alle dwang, geweld en misleiding werden strafbaar gesteld. Zoals zijn voorganger benadrukte ook Benk Korthals (niet te verwarren met de eerdere Korthals Altes) dat prostitutie arbeid was en dat de prostituee de bedongen arbeid 'onder omstandigheden' moest kunnen staken. Ook dit was een verwijzing naar het recht op lichamelijke integriteit.¹⁰

Een belangrijke conclusie op grond van de parlementaire debatten is dat het steeds duidelijker werd dat de agenda van de vrouwenbeweging en die van de overheid uiteenliepen. In wetsvoorstellen werd gezegd dat het uitgangspunt 'de verbetering van de juridische en sociale positie van de prostituee' was. In haar studie naar de parlementaire debatten rond de opheffing van 250*bis* Sr. laat de politoloog Outshoorn echter zien dat het opheffen van het bordeelverbod niet geïnterpreteerd kan worden als een poging van de overheid om het emancipatieproces van prostituees te bevorderen. Het nieuwe beleid was erop gericht om zicht te krijgen op criminele activiteiten en terugdringing van illegalen, hetgeen door controle en toezicht bereikt kon worden (Outshoorn, 2004, p.175). Ook De Rode Draad signaleerde dat 'regulering en beheersing', 'terugdringen van illegalen' en 'ontvlechting van prostitutie en criminaliteit' belangrijke(re) thema's waren (Altink, 2000). De definitie van prostitutie als arbeid had desondanks een metamorfose ondergaan: 'vrijwilligheid' werd gekoppeld aan het grondrecht lichamelijke integriteit die beide voorwaarde moesten zijn voor een acceptabele beroepsuitoefening.

Het verschil tussen recht hebben en recht krijgen

Het beeld van de prostituee dat in de discussies over de opheffing naar voren kwam, is dat van een 'normale burger' die een beroep uitoefent dat geen normaal beroep is omdat op ieder moment artikel 11 Grondwet in werking kan treden. Na het aannemen van de nieuwe wet lagen tal van problemen voor deze burgers te wachten. Hoe moest nu bijvoorbeeld het abstracte artikel 11 Grondwet vertaald worden naar de situatie op de werkvloer? Hoe moesten in het algemeen de rechten van sekswerkers vorm krijgen? Er vanuit gaande dat zij het beroep vrijwillig uitoefenen, in Nederland legaal verblijven en prostitutie als reguliere arbeid wensen te zien. Die groep beantwoordt ons inziens het meest aan de juridische fictie van de 'mondige prostituee', de 'normatieve burger' als object van wetgeving zoals die uit de Kamerstukken naar voren komt.

We signaleren een aantal problemen. In de eerste plaats is het de vraag wat de nieuwe sekswerker nu precies in handen heeft. De opheffing van het bordeelverbod was immers niet een codificatie van de rechten van prostituees, maar een legalisering van de seksbranche. Een ander cruciaal punt is dat de prostituee geen normale, maar nog steeds een gestigmatiseerde burger is. Hoe moet een activiteit die eeuwenlang als randverschijnsel beschouwd is, die diepgaand 'gegendered' is, verbonden met lichaam en seksualiteit, nu ingeweven worden in het patroon van een toch al complex veld van arbeid en beroep? De opheffing van het bordeelverbod had weliswaar tot gevolg dat prostitutie als arbeid werd gekwalificeerd¹¹, maar dit heeft tot op heden weinig concreets opgeleverd. Een van de weinige concrete veranderingen in de rechtspositie van zelfstandige sekswerkers is dat zij vanaf 1 januari 1992 inkomstenbelastingen moesten afdragen.¹²

In de tweede plaats is het de vraag wat voor arbeid prostitutie nu precies is. Begin 2001 zette De Rode Draad bovenaan haar lijstje eisen dat er duidelijkheid moest komen of de situatie op de werkplek 'loondienst' betrof of

niet (De Rode Draad, 2001). Inmiddels is gebleken dat hier in juridische zin een aantal haken en ogen aan zit.

Kunnen prostituees überhaupt wel in loondienst werken? Het hebben van een arbeidsovereenkomst impliceert arbeidsrechtelijke bescherming, zoals loondoorbetaling bij ziekte en ontslagbescherming. Tot voor kort woedde er een debat tussen onder meer exploitanten, de Belastingdienst, het UWV en andere betrokkenen waarin werd verondersteld dat dit onmogelijk zou zijn (Ministerie van Justitie, 2004).

Dit debat werd gevoerd omdat naar schatting zo'n 75 tot 95 procent van de prostituees feitelijk in loondienst zijn bij de exploitant.¹³ Zij menen echter ten onrechte dat zij als zelfstandigen werken (Rutgers Nisso Groep, 2002, p.58-59).¹⁴ De lichamelijke integriteit van artikel 11 Grondwet verzet zich volgens tegenstanders van loondienst tegen een gezagsverhouding tussen exploitant en prostituee (VER, 2005). Want een sekswerker moet altijd klanten en/of seksuele handelingen kunnen weigeren. Een arbeidsovereenkomst zou impliceren dat de prostituee in loondienst wel loon ontvangt maar alle werkzaamheden kan weigeren. Inmiddels heeft de Centrale Raad van Beroep en lagere rechters in negen sociale verzekeringszaken geoordeeld dat een prostituee in loondienst kan werken. Zij moet hierbij altijd klanten en/of diensten kunnen weigeren.¹⁵

Een derde probleem is dat een prostituee nu wel in loondienst kan werken, maar dat zij een arbeidscontract en de bijbehorende bescherming zelf moet afdwingen. Minister Sorgdrager, haar opvolger Benk Korthals en later minister Piet Hein Donner stelden dat de prostituee en exploitant zelf verantwoordelijk zijn voor de afspraken die zij maken.¹⁶ Daarmee zeggen zij dat de overheid geen bemoeienis heeft met 'privaatrechtelijke' zaken. Dat wil zoveel zeggen als: de prostituee moet zelf maar zien hoe zij haar rechten krijgt, daar bemoeit de overheid zich niet mee. De overheid die treedt niet in de verhouding werkgever/werknemer.

Tot op heden heeft echter geen enkele pros-

tituee het aangedurfd om haar rechten juridisch af te dwingen. Enerzijds heeft dat te maken met het feit dat het werk als een kortetermijnoplossing gezien wordt (Altink, 2000, p.23). Voor iemand van twintig die af en toe in de prostitutie werkt om wat bij te verdienen ligt bijvoorbeeld de gedachte aan de opbouw van een goed pensioen als sekswerker niet zo voor de hand. Er is geen beroepsperspectief, noch een beroepsidentiteit. In die zin is het echt 'vrouwenwerk'. Anderzijds heeft de aarzeling om rechten juridisch af te dwingen ook duidelijk te maken met het stigma. Een rechtszaak tegen een exploitant zou, nog afgezien van de problemen die een 'normale' werknemer in dat geval zou hebben, de extra betekenis krijgen van een gedwongen 'coming out'. Recht hebben is daarmee iets anders dan recht krijgen. Voor Vakwerk, de nieuwe vakbond van prostituees, is het onder dit soort omstandigheden niet eenvoudig om de traditionele 'vuist' te maken.

Conclusie

De vraagstelling van dit artikel was: hoe kwam in Nederland tussen 1980 en 2000 een definitie van prostitutie als 'arbeid' tot stand en wat betekende dit voor de rechten van prostituees? De rechten van prostituees werden in de afgelopen twintig jaar op verschillende manieren benoemd en bevochten, vrijwel steeds in samenhang met de gedachte dat opheffing van het oude bordeelverbod van 1911 de weg vrij zou maken voor positieverbetering. Cruciaal daarbij was dat van meet af aan de prostituee ontdaan moest worden van haar stigma en van de connotatie 'slachtoffer' om als een actief handelende burger een rechtssubject te zijn. Op die manier werd het idee in brede kring acceptabel dat prostitutie een 'beroep' was. Een belangrijke ondersteuning daarbij was het onderscheid tussen 'vrijwillige' en 'onvrijwillige' prostitutie. Onvrijwillige prostitutie zou door de overheid als onrechtmatig (of strafbaar) benoemd moeten blijven. Vrijwillige prostituees zouden hun eigen zaken op privaatrechtelijk terrein moeten kunnen regelen. Deze juridische fictie van een normale burger die een

'bijzonder beroep' heeft omdat zij steeds een beroep kan doen op artikel 11 Grondwet stond tot op zekere hoogte in contrast met de 'stem' van de prostituee zelf, die in belangrijke mate ook de stem was van haar feministische bondgenoten. Vanuit de prostituee gezien moesten die rechten vorm krijgen in een omvattend programma van 'mensenrechten'.

Een belangrijke punt is dus dat de definitie van prostitutie als 'arbeid' in het hele proces rond artikel 250*bis* Sr. langzamerhand losgeeft is uit een breder perspectief waarin allerlei morele rechten zoals maatschappelijke erkenning en destigmatisering, ingebed in een feministische gelijkheidsideologie en een seksuele minderheden vertoog, een rol speelden. Uiteindelijk is nu de discussie daarover weer beland bij prostituees en belangenbehartigers die voor de immense taak staan om prostitutie in te bouwen in het ingewikkelde park aan regelgeving rond 'arbeid', met een nog steeds gestigmatiseerde groep als achterban. Het spel gaat nu pas beginnen.

Met veel dank aan Marjan Sax, Jan Visser, Sietske Altink en Rob Janssen voor hun bereidheid onze vragen te beantwoorden. Met dank ook aan Barbara van Balen en Jantine Oldersma voor hun kritisch commentaar. Eventuele onjuistheden zijn vanzelfsprekend voor rekening van de auteurs.

Noten

1. Marjan Sax, Jan Visser en Sietske Altink waren belangrijke informanten vanuit de Rode Draad. Rob Janssen gaf informatie vanuit de belastingdienst. Alleen indien wij hun antwoorden letterlijk geciteerd hebben is dit expliciet vermeld.
2. Voor de betekenis van de naam COYOTE, zie Pheterson, 1989.
3. Commissie-Melai, herziening zedelijkheidswetgeving.
4. Marjan Sax was tevens bestuurslid van De Rode Draad in de periode 1996-1999. Visser werd – vanwege het probleem van de anonimiteit – de woordvoerder, later opgevolgd

- door Verbeek. Voor details over het ontstaan van De Rode Draad, zie Verbeek, 1996.
5. Handelingen TK (HTK), 1983-1984, 18 542, nr. 1.
 6. HTK, 1988-1989, 21 027, wijziging van de artikelen 250bis en 250ter Sr., nrs 1-2.
 7. Brieven van De Rode Draad gestuurd aan de Eerste Kamer, brieven van 23 april en 24 juni 1993, er lagen toen twee voorstellen in de Eerste Kamer. Brieven kunnen via het archief van de Eerste Kamer worden opgevraagd.
 8. TK, 1997-1998, 25 437 nr. 5, p.20; TK 1996-1997, 25 437, nr. 3, p.7.
 9. HTK 1998-1999, TK 44, 27 januari 1999; TK 45, 28 januari 1999; TK 49, 2 februari 1999.
 10. Handelingen EK (HEK), 5 oktober 1999, p.1-9.
 11. TK 1996-1997, 25 437, nr. 3, p.7.
 12. HR 24 juni 1992, rolnr. 27 327; HR 24 juni 1992, rolnr. 28 156.
 13. Voor het bestaan van een privaatrechtelijke arbeidsovereenkomst moet worden getoetst aan drie criteria, te weten: gezagsrelatie, loon en persoonlijk verrichten van de bedongen arbeid.
 14. Consultatie Rob Janssen en Sietske Altink.
 15. Bijvoorbeeld: Rb. Utrecht 11 juli 2005, rolnr. SBR 04/344; CRvB 5 januari 2006, AWB 05/1391 ALGEM.
 16. TK 1997-1998, 25 437, nr. 5, p.7.
- Literatuur**
- Acker, H. (1984). *Verslag studieconferentie Prostitutie en gemeentelijk beleid*. Amsterdam: Bureau Coördinatie Vrouwenemancipatie/gemeente Amsterdam.
- Acker, H. & Rawie, M. (1982). *Seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid.
- Altink, S. (1987). Bedrijfsmatig benaderen van prostitutie beter dan zedenprekerij. In F. Belderbos & J. Visser (Eds.), *Beroep: Prostitué*, (pp. 59-67). Utrecht: SWP.
- Altink, S. (2000). *Opheffing Bordeelverbod, een onderneming voor prostituees*, Amsterdam: De Rode Draad.
- Altink, S. (2004). *ABC De Rode Draad, het woordenboek*. Conferentie 23 november 2004. De Rode Draad.
- Barry, K. (1979). *Female sexual slavery*. New Jersey: Englewood Cliffs.
- Belderbos, F. & Visser, J. (Red.) (1987). *Beroep: Prostitué*. Utrecht: SWP.
- Chapkin, W. (1997). *Live Sex Acts. Women Performing Erotic labour*. Londen: Cassell.
- Groen, M. (1987). *Hoerenboek, tien vrouwen over het vak*. Amsterdam: Feministische Uitgeverij Sara.
- Groen, M., Altink, S. & Vanwesenbeeck, I. (1991). *Sekswerk, ervaringen van vrouwen in de prostitutie*. Amsterdam: SUA.
- Haveman, R. (1993). Strafbare exploitatie van prostitutie, een vreemde eend in de bijt van het recht. *Nederlands Juristenblad*, 17, 630-632.
- Haveman, R. & Wijers, M. (1993). Wetgeving, exploitatie van prostitutie en mensenhandel. *Nemesis*, 9-3, 23-24.
- Heerma van Voss, G. (1987). Arbeidsrechtelijke positie van de prostituee moet goed geregeld worden. In F. Belderbos & J. Visser (Eds.), *Beroep: Prostitué*, (pp. 236-144). Utrecht: SWP.
- Marché (1991). 'Ik ben trots op wat ik doe', Wolf verdient zijn studiegeld als professionele prostituee'. *Trouw*, 15 november.
- Mathieu, L. (2001). *Mobilisations de Prostitueés*, Paris: Belin.
- Mens, L. van (1992). *Prostitutie in bedrijf: organisatie, management en arbeidsverhoudingen in seksclubs en privéhuizen*. Delft: Eburon.
- Millet, K. (1975). *Feiten over prostitutie*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Ministerie van Justitie (2004). *Plan van aanpak Ordening & Bescherming Prostitutiesector. Aanvullende maatregelen voor het bereiken van de doelstellingen bij de opheffing van het algemeen bordeelverbod*. Den Haag: Ministerie van Justitie.
- NRC *Handelsblad* (1984). 'Kabinet voelt ervoor bordeelverbod uit wetboek te schrappen'. 14 september.
- Outshoorn, J. (2001). Debating prostitution in parliament, a feminist analysis. *European Journal*

- of *Women's Studies*, 4, 472-490.
- Outshoorn J. (2004a). Voluntary and forced prostitution: the 'realistic' approach' of the Netherlands. In Outshoorn, J. (Eds.) (2004). *The politics of prostitution. Women's Movements, Democratic States and the Globalisation of Sex Commerce*. Cambridge: University Press, 185-204.
- Outshoorn J. (2004b). Pragmatism in the Polder. Changing Prostitution Policy in The Netherlands. *Journal of Contemporary European Studies*, 12-2, 165-176.
- Pheterson, G. (1989). *A Vindication of the Right of Whores. The International Movement for Prostitutes' Rights*. Washington: Seal Press.
- Pheterson, G. (1997). *The Prostitution Prism*. Amsterdam University Press.
- Poel, S. van der (1994). De wal keert het schip. Opkomst en ondergang van de emancipatiebeweging van prostituees. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20-4, 51-89.
- Rode Draad, De (2001). *De lange mars & de vele struikelblokken*. Congresbundel De Rode Draad. Amsterdam: De Rode Draad.
- Rutgers Nisso Groep (2002). *De sociale positie van prostituees in de gereguleerde bedrijven, een jaar na wetswijziging*, onderzoek door I. Vanwesenbeeck, M. Höing & P. Vennix, Utrecht/Den Haag: Rutgers Nisso Groep/WODC, ministerie van Justitie.
- Sax, M. (1987a). Nette meisjes komen in de hemel, slechte meisjes komen overal. In F. Belderbos & J. Visser (Eds.), *Beroep: Prostituée* (pp. 82-90). Utrecht: SWP.
- Sax, M. (1987b). The Pink Thread. In F. Delacoste & P. Alexander (Eds.), *Sex Work, Writings by Women in the Sex Industry* (pp. 301-304). San Francisco: Cleiss Press.
- Schijndel, B. van (1983). *Prostituees uit de verdrukking*, PSP-nota ingediend door PSP-raads-lid B. van Schijndel bij B & W van Amsterdam.
- Staatscourant* (1985). 'Bordeelverbod wordt uit Strafrecht geschrapt'. 10 juni.
- Staatscourant* (1993). 'Hirsch Ballin trekt wetsvoorstel afschaffing bordeelverbod in'. 17 november, 221.
- Swanström, Y. (2004). Criminalising the john – a Swedish gender model? In Outshoorn, J. (Eds.) (2004). *The politics of prostitution. Women's Movements, Democratic States and the Globalisation of Sex Commerce*. (pp. 225-244). Cambridge: University Press.
- Tigchelaar J. (2001). Wat mag men met het lichaam voor geld? Rechtvaardigingen voor beperkingen van het eigen lichaamsgebruik. *Nemesis*, 6, 160-177.
- Vega, J. (1982). Prostitutie: ideologie en repressie rond vrouwelijkheid. *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 3-3, 381-397.
- Verbeek, H. (1987). De Rode Draad, organisatie van prostituees. In F. Belderbos & J. Visser (Eds.), *Beroep: Prostituée*, (pp. 68-81). Utrecht: SWP.
- Verbeek, H. (1996). *Goede Bedoelingen. Zaakwaarnemers in een hoerenorganisatie*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Vereniging Exploitanten Relaxbedrijven (VER) (2005). *Waarom een dienstbetrekking tussen de prostituee en de relaxondernemer onmogelijk is?* 23 augustus 2005.
- Vries, P. de, (1997). *Kuisheid voor mannen en vrouwen, de reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911*. Hilversum: Verloren.
- Weitzer, R. (1991). Prostitutes' Rights in the United States: The Failure of a Movement. *The Sociological Quarterly*, 32-1, 23-41.
- Zalm, P. van de (1985). 'Ik wil niet alleen van het stigma 'hoer' af, maar ik wil er ook een geuzennaam van maken'. *Utrechts Nieuwsblad*, 18 februari.
- Zijden, T. van der (1987). Ik schreef een brief aan mijn collega's. In F. Belderbos & J. Visser (Eds.), *Beroep: Prostituée*, (pp. 10-21). Utrecht: SWP.

Beeldmateriaal

Gert Jan Bosgra

